

**EGNAHEM I PATRIKARKALT
MÖNSTERSAMHÄLLE**
**Åtvidaberg och den tidiga
egnahemsrörelsen**
Svante Kolsgård

Egnahem i patriarkalt mönstersamhälle Åtvidaberg och den tidiga egnahemsrörelsen

Svante Kolsgård

Den industriella revolutionen skapade välstånd för många, men industrisamhällets framväxt i Sverige under 1800-talets senare hälft resulterade även i undermåliga bostadsförhållanden för en stor del av den kraftigt växande arbetarklassen. Det stora behovet av billiga bostäder i expanderande industriorter och i de växande städerna gynnade hyres- och fastighetspekulanter på bekostnad av trångboddhet och en ofta bedrövlig bostadsstandard. I denna miljö frodades sjukdomar, alkoholism, kriminalitet och prostitution. Egnahemsrörelsen blev för många ett medel för att komma tillrätta med dessa problem. I brukssamhället Åtvidaberg kom den lokala egnahemsrörelsen att få en mycket speciell utformning och utgöra ett centralt inslag i försöken att forma ett industriellt mönstersamhälle, dock inom det patriarkala systemets ramar.

”Ett eget hem”

Industrisamhällets sociala problem blev mot slutet av 1800-talet allt mer uppenbara. En intensiv debatt växte fram bland samtidens politiker, men även kulturdebattörer, om hur dessa problem skulle lösas. En rad av sekelskiftets stora politiska frågor kopplades i hög grad till just arbetarbefolkningens bostadssituation. Det gällde exempelvis rösträttsfrågan och inte minst den fara som många såg i den stora emigrationen. Hela detta problemkomplex sammanfattades under

Låg bostadsstandard. Innergård vid Kvarteret Höveln i Norrköping 1917. Foto Wilhelm Wiberg

begreppet den sociala frågan, vilken hett diskuterades i samtidens tidningar och tidskrifter. Många debattörer menade att den låga bostadsstandarden för det stora flertalet av landets arbetstagare var huvudorsak till problemen. Det goda hemmet blev nyckeln till den sociala frågans lösning, där ett eget hem var idealet. Redaktören för Social Tidskrift, G.H. von Kock, sammanfattade väl debattläget, när han hävdade att ”emigration, dryckenskap, sedeslöshet och fattigdom, försvarsfientlighet och fosterlandslöshet samt klasshat” hade sin grund i arbetarbefolkningens dåliga bostadsförhållanden.

Begreppet ”ett eget hem” har av egnahemsforskare beskrivits som ”ett av sekelskiftets mest laddade ord, känslomättat och med högt symbolvärde”. Den välbärgade borgarfamiljens hem blev något av en förebild, men även den idylliska lilla röda stugan. Egnahemsrörelsen är en viktig, men ganska komplex del av den industriella revolutionens Sverige, med starka konservativa och nationalromantiska, men även vänsterliberala inslag. Rösträttsreglerna gynnade oftast den som ägde en fastighet. Ett egnahem kunde därför ge ägaren visst politiskt inflytande och medborgerlig status. Med ett ökat

antal egnahem i form av småjordbruk skulle landsbygdens utarmning till följd av växande urbanisering och omfattade emigration motverkas. Särskilt inom militära och högerpolitiska kretsar fruktade man att Sveriges försvarskraft i form av män i vapenför ålder kraftigt höll på att åderlätas. Och detta i en tid när unionen med Norge började spricka, samtidigt som förryskningen av Finland skärptes. Den utrikespolitiska hotbilden bedömdes därför mörkare än på mycket länge. Tidens frågor skärpte de nationella stämningarna och egnahemmet, särskilt i form av den röda stugan, kom att bli en av sekelskiftets många nationella symboler.

Många inom etablissemangen antog vidare att den som hade ett eget hem att sköta skulle vara mindre benägen att engagera sig i socialistisk verksamhet. Egnahemsrörelsen blev för det etablerade Sverige ett verktyg för att motverka den framväxande socialismen, som tycktes hota rådande samhällsordning. Självklart blev därför parollen ”ett eget hem” problematisk för den svenska arbetarrörelsen.

Östergötland och den tidiga egnahemsrörelsen

Den svenska egnahemsrörelsen växte fram på 1890-talet, då det efter riksdagsbeslut blev möjligt att avstycka jord till egnahem. I första hand syftade denna politik till att stimulera bildandet av småjordbruk. Förutom minskad inflyttning till städerna och dämpad utvandringslust skulle nu statliga skogsbygder i Norrland kunna uppodlas och befolkas.

Egnahem växte också fram i de större städernas ytterområden och i en del tätorter. Egnahemsrörelser i Östergötland tillhör de första i landet med exempelvis Östergötlands Förening Egna Hem, som bildades utanför Motala redan 1892. Flera egnahemsföreningar etablerades i landskapet åren kring 1900. 1901 skedde den största enskilda satsningen dittills. Detta år förvärvades egendomen Ekholmen om 400 ha utanför Linköping, vilken styckades till småjordbruk och bostadslägenheter. Projektet fick stor uppmärksamhet och bidrog kraftigt till att ”egnahem” blev ett begrepp i Sverige.

Föreningen Egna-Hems verksamhetsskrift över åren 1887-1905. Facettens arkivdepå.

Tillväxten av antalet egnahem i landet som helhet gick emellertid ganska trögt ännu under 1900-talets första år. En egnahemskommitté tillsattes i syfte att föreslå åtgärder för att stimulera verksamheten. Ett resultat av kommitténs agerande blev att en egnahemslånefond inrättades 1904. Först med denna statligt subventionerade bostadslånepolitik tog egnahemsbyggande fart på allvar. Fram till mitten av 1940-talet kom nära 110 000 egna hemslån att beviljas.

Åtvidabergs egnahem – en del i konstruktionen av ett mönstersamhälle

I Åtvidaberg bodde ännu vid mitten av 1890-talet den helt övervägande delen av arbetarfamiljerna i ett rum med järnspisel. Samtliga bostadshus i samhället ägdes av Baroniet Adelswärd. Fram till 1896 var arbetarbostaden en del av lönesystemet och med andra ord utgick ingen hyra. Men då bostädernas standard och läge givetvis varierade, så menade bruksledning att av rättviseskäl skulle nu en hyressättning tillämpas. Denna hyreskostnad skulle kompenseras genom förbättrade lönevillkor. I särskild kungörelse meddelades

Äldre arbetarbostäder vid Åtvidabergs bruk vid sekelskiftet 1900. Foto Johan E. Thorin.

att "...bättre beskaffade eller belägna rum och lägenheter åsättas en högre hyra än de sämre". Månadshyrorna varierade mellan ca 3 kronor till 1 krona och 50 öre. Som alternativ till ett hyresboende påpekades även möjligheten att "...begagna sina besparingar till att förskaffa sig ett eget hem" på de tomtplatser som ställdes till förfogande.

Som rikspolitiker uttalade sig baron Theodor Adelswärd ofta mycket positivt om behovet av framväxten av egnahem för svenska arbetarfamiljer. Han menade "...att den känsla af trygghet och trefnad för arbetaren, som ligger uti besittningen af den egna bostaden från hvilken han ej såsom från den fordna arbetarbostaden kan åläggas oförmodat afflytta, till hvars åstadkommande han har en särskild anledning till sparsamhet och ett förståndigt lefnadssätt, som inger honom visshet att då han faller ifrån hans närmaste ha tak öfver hufvudet och den der till hörande trädgårdstjappan der han kan utbyta fabriksarbetet mot sysslandet uti naturen, der han sjelf får skörda frukterna af hvad han sjelf planterat skall allt verka att moraliskt höja både honom sjelf och hans familj..."

Egnahem för tjänstemän i kvarteret Alunda. Arkitekt Carl Westman. Foto Roy Andersson.

Från och med 1897 inleddes ett första egnahemsbyggande i Åtvidaberg. Byggnadstakten var till att börja med inte särskilt imponerande, vilket bland annat orsakades av att hela tätortens mark fram till år 1906 tillhörde det adelswärdiska fideikommisset. Tomter till egnahem kunde inte avstyckas. Uppförande av egnahem på egen tomtmark kunde därför först inte ske. De första egnahembyggarna fick hyra tomtplatser till en kostnad av 12 kronor per år. Anställda i baroniets tjänst slapp dock denna kostnad. Genom särskilt tillstånd från Kungl. Maj:t kunde från och med 1899 enskilda tomter hyras på 50 år. Från och med 1911 kunde egnahemsinnehavaren köpa den tomt han dittills arrenderat.

Egnahem på Baroniet Adelswärds villkor

Egnahemsrörelsen i Åtvidaberg blev en central del i bruksledningens och baron Theodor Adelswärds modernisering av samhällets bebyggelse. Uppförandet av de egna hemmen skedde så gott som helt på Baroniet Adelswärds villkor. Egnahemsbyggaren kunde få lån, delvis räntefritt, av baroniet till en stor del av kostnaden. Inga byggnader fick uppföras utan godkända ritningar och i de flesta fall stod arkitekter som anlätades av Baroniet Adelswärd för dessa. Några var anställda vid baroniets företag, som Axel Bergman och Carl Skogh. Andra anlätades för särskilda uppdrag. Theodor Adelswärd vände sig därvid till ledande svenska arkitekter som Isak Gustaf Clason och Carl Westman. Byggnadsmaterial, vars dimensioner och kvalité reglerades i byggnadskontraktet, levererades från brukets snickerifabrik.

Baroniets trädgårdsarkitekt stod i vissa fall för ritningar till trädgården runt de nyuppförda egnahemmen. Theodor Adelswärd menade att en välplanerad trädgård kring bostadshuset var av stor vikt. Denna skulle emellertid inte var större än att "...arbetaren på sin fritid med hjälp av sin familj utan svårighet kan hinna med att hålla den prydlig och i väl vårdat skick". Tomtkontraktet reglerade vidare hur tomten fick inhägnas, vilka träd som eventuellt fick avverkas. Det var förbjudet att där bedriva någon

Egnahem i kvarteret Prästbackarna. Arkitekt Axel Bergman. Foto Privat samling.

form av handels- eller hantverksverksamhet samt att ”hålla svin, höns eller andra husdjur, som kunna föranleda orenlighet därstädes eller annat obehag för grannskapet”. ”Möten eller sammankomster af religiös, politisk eller dylik natur...” var inte heller tillåtet. Byggnads- och tomtkontrakten kan ses som instrument för att å ena sidan behålla inslag i det patriarkala brukssamhällets struktur samtidigt som en utveckling mot ett välordnat och trivsamt villasamhälle främjades.

Vid sekelskiftet ökade intresset för ett eget hem allt mer bland Åtvidabergs arbetarfamiljer. Egnahemsrörelsen hade hittills haft en närmast privat karaktär genom avtal mellan egnahemsbyggaren och baron Theodor Adelswärd personligen. Den växande efterfrågan på egnahem krävde nu en fastare organisatorisk struktur. För främja, men även kunna kontrollera den vidare utvecklingen, bildades år 1900 Åtvidabergs Byggnadsbolag AB. Egnahemsrörelsen i Åtvidaberg kom ännu under många år att stå under baron

Egnahem i kvarteret Adalskulle vid sekelskiftet 1900. Foto Johan E. Thorin.

Adelswärds inflytande och byggnadsbolaget blev redskapet för denna bostadspolitik i samhället.

Sammanläggningen av brukets olika företag 1906 till AB Åtvidabergs förenade industrier inkluderade även Åtvidabergs Byggnads AB. Samma år bröts markområdet i tätorten Åtvidaberg ut ur fideikommisset och så småningom kunde således tomter förvärvas med full äganderätt. Antalet egnahem ökade därmed kraftigt. 1904 fanns 24 egnahem i samhället. Tio år senare var siffran 131.

Egnahemsrörelsen i Åtvidaberg medförde en radikal förändring av bostadsstandarden för många arbetarfamiljer och bidrog kraftigt till bilden av att Åtvidaberg på kort tid förändrats från ett traditionellt brukssamhälle till ett villasamhälle med ”det trefna och välordnade utseende, som det är allmänt känt för”. Brukssamhällets patriarkala struktur var emellertid i huvudsak intakt.

Svante Kolsgård är lärare i historia vid Linköpings universitet.

Referenser

Div handlingar rörande egna hem. Baroniet Adelswärds arkiv.

Bogren I och Eidborn G, *Trädgårdsstaden Åtvidaberg*. ALU-projekt 1995.

Edling N, *Det fosterländska hemmet. Egnahemspolitik, småbruk och hemideologi kring sekelskiftet 1900*. 1996.

Wennström E, Folkhemets födelse. I *Den dolda historien*. Red R Ambjörnsson och David Gaunt. 1984.

Åtvidabergs historia. Red S Hellström. 1983.

Önfelt C, *Sekelskiftesbebyggelsen i Åtvidaberg*. 1985.